

1016511

1047

З. Х. ТАҒЫЗАДӘ

**МУАСИР
АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН
СИНТАКСИСИ**

В. И. ЛЕНИН адына АПИ-нин НӘШРИЈАТЫ
БАКЫ — 1960

АЗƏРБАЈЧАН ССР НАЗИРЛƏР СОВЕТИНИН АЛИ ВƏ ОРТА ИХТИСАС
ТƏЬСИЛИ КОМИТƏСИ

В. И. Ленин адына Азəрбајчан Дəвлət Педагожи Институту

З. Х. ТАҒЫЗАДƏ

Ш163.11.102

Т-14
1961

Превзено

М У А С И Р
АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИНИН
СИНТАКСИСИ

Педагожи институтларын тəлəбэлəri учун тəдрис вəсанти

В. И. ЛЕНИН адына АПИ-нин НƏШРИАТЫ
БАКЫ — 1960

БИР НЕЧЭ СӨЗ

Азербайжан дилчилијиндә синтаксис үмүмән башга сәһә-ләрә нисбәтән чох аз тәдгиг олунмуш бир бәһсдир. Синтаксисин бир сыра мәсәләләри (мәс., сөз бирләшмәси, чүмлә, тәктәркибли чүмлә, мүрәккәб чүмлә вә с.) нәинки Азербайжан дилчилијиндә, һәтта түрколокијада да индијә гәдәр мүбаһисәлидир. Доғрудур, бу сәһәдә мүәјјән дәрәчәдә иш көрүлмүш, ајры-ајры мөвзулар үзрә (чүмлә үзвләри, сөз бирләшмәләри, тамамлыг, хусусиләшмә, шәхссиз чүмлә вә с.) бир сыра тәдгигат ишләри апарылмыш вә апарылмагдадыр, лакин бунлары һәлә ишин башланғычы һесаб етмәк олар. Тарих-филологи факүлтәсинин тәләбәләри синтаксисин ајры-ајры мөвзуларына аид чап олунмуш әсәрләрдән истифадә едирләр, лакин мүасир Азербайжан дили програмы әсасында бүтүн курсу әһатә едәчәк бир дәрслијин олмамасы тәдрис ишини чәтинләшдирир. Бу, нәзәрә алынараг мүасир Азербайжан әдәби дилинин синтаксиси үзрә һәмин дәрс вәсаити тәртиб едилмишдир. Дәрс вәсаити тәртиб едиләркән Азербайжан дилинин синтаксисинә аид чап едилмиш бүтүн әсәрләр, еләчә дә үмуми мәсәләләрдә рус дилчилији вә түрколокија әдәбијјаты нәзәрә алынмыш, бир сыра мөвзулар јенидән ишләнмиш (сөзләрин сырасы, кенишләнмиш үзвләр вә с.), мүмкүн олдугча мүбаһисәли мәсәләләрдән аз бәһс олунмуш, нәһајәт, фактик дил материалы әсас көтүрүлмүшдүр. Бу дәрс вәсаитиндән орта мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллимләринин вә ибтидаи мәктәб факүлтәсинин тәләбәләринин истифадә етмәләри дә нәзәрә алынмышдыр.

Тарих-филологи вә харичи дилләр факүлтәләри тәләбәләринә дәфәләрлә мүһазирә шәклиндә охунмуш бу курсун семинар мәшғәләләриндә чәтин анлашылан бир сыра мәсәләләр нәзәрә алынмышдыр. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, әсәрдә мүәјјән дәрәчәдә нөгсан олмамыш дејил, бунлары вахтында мүәллифә чатдыранлара миннәтдар оларыг.

Мүәллиф

СИНТАКСИС

Грамматиканын тәркиб hissәләри—морфолокија вә синтаксис бир-бирилә гаршылыгы сурәтдә әлагәдардыр, ләкин бунларын һәр биринин өзүнә мәхсус тәдгиг объекти вәрдир. Морфолокијада сөзләрин формача дәјишмәси вә јени сөз јарадылмасы, синтаксисдә исә сөзләрин чүмләдә бирләшмәси гәјдаларындан бәһс олуур. Синтаксисин тәдгиг объекти сөз бирләшмәләри вә чүмләдир. Синтаксис илә морфолокијанын, еләчә дә, морфолокија илә лексиканын, нәһәјәт, лексика илә фонетиканын үзви сурәтдә бир-биринә бағлы олмасына бахмајараг, бунлар һәр бири ајрылыгыда өјрәнилмәлидир. Чүнки елмдә тәчрид етмәк вә ајрылыгыда тәдгигат иши апармаг ән јахшы вә бәјәнилмиш бир үсулдур. Мәсәлән, һәндәсәдә хәтләр, бучаглар; тәбиийәтдә һүчәјрә бәһсләри ајрылыгыда тәдгиг олуур. Һалбуки хәтләр, бучаглар чисимлә; һүчәјрә исә чанлы организмлә сых мәрбутдур. Еләчә дә тарихән тәшәккүл тапмыш вә кетдикчә әнкинләшән, сәлисләшән, тәкмилләшән дилимизин лүгәт тәркиби, фонетик вә грамматик гурулушу ајрылыгыда, тәчрид олунмуш һалда өјрәнилмәсинә бахмајараг, һәмишә бир-бирилә сых әлагәдә олдуғуну нәзәрдән гачырмамаг лазымдыр.

Хүсусән, грамматиканын бәрабәр һүгүглу олан тәркиб hissәләрини—морфолокија вә синтаксисин бир-биринә табе етмәк вә ја бирини о бирисинин ичәрисиндә әритмәк чәһдләри һеч бир вахт елми чәһәтдән доғру һесаб едилә билмәз. Әксинә, бунларын гаршылыгы әлагәсинин нәдән ибарәт олдуғуну вә бу әлагәнин һечә тәзаһүр етдијини арашдырмаг лазымдыр. Мәсәлән, морфолокијада фе'л бәһсиндә тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләр өјрәнилир. Бу чүр фе'лләр чүмләдә бир үзв—хәбәр јериндә ишләдилдикдә объекттин субъектә (јә'ни грамматик мүбтәја) чеврилмәси вә ја мүстәгим, гејри-мүстәгим объект (јә'ни васитәсиз вә васитәли тамамлыг) тәләб олунмасы синтаксисдә ајдынлашыр.

Мүгајисә ет:

1. *Ишыг јанды. Гапы ачылды.*
2. *Ишыгы јандырды. Гапыны ачды.*

I мисалда „јанды“, „ачылды“ тә'сирсиз фе'лләри хәбәр јериндә ишләдилдији үчүн объект (ишыг, гапы) мүбтәдә вәзифәсиндәдир. II мисалда һәмин фе'лләр тә'сирли олдуғу үчүн объектләр (ишыг, гапы) өз әсас вәзифәсиндә, јә'ни тамамлыг јериндә ишләдилмишдир. Бунларын мүбтәдалары чох асанлыгыла бәрпа едилә биләр (*О, ишыгы јандырды. О, гапыны ачды*). Әкәр „о“ сөзүнү мүвафиг объектләрдән (ишыг, гапы) әввәл веркүлсүз ишләтсәк, тә'јин олуур. Бурадан ајдын олуур ки, лексик-семантик мә'налардан вә морфоложи гурулушдан асылы олмајараг сөзләрин синтактик вәзифәләри мүхтәлиф ола биләр, ләкин синтаксисин бир тәрәфдән мәнтиг, дикәр тәрәфдән морфолокија илә сых әлагәси олдуғундан бу вә ја дикәр синтактик һадисәни изаһ етмәк үчүн бир чох һалларда бунлардан истифадә едилмәлидир. Демәк, синтаксисин өзүнүн тәдгиг объекти олмасына бахмајараг, бурада сөзләрин лексик-семантик, мәнтиги-грамматик мә'налары да бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Чүнки бизим нитгимиздә бунлар бир-бириндән ајрылмајан диалектик бир вәһдәт тәшкил едир.

Синтактик әлагәләр

Дилимизин лүгәт тәркибиндә олан сөзләр, сөз бирләшмәләриндә вә ја чүмләләрдә мүәјјән бир гәјдада, јә'ни мәнтиги бир әсасда бирләшир. Сөзләрин бу чүр бирләшмәси синтактик әлагә адланыр. Синтактик әлагә әмәлә кәтирмәк үчүн јанашма, узлашма вә идарә адланан үсуллардан бири олмалыдыр. Синтактик әлагәләр онларын үсулларындан асылы олараг биртәрәfli, икитәрәfli; билаваситә вә ја билваситә ола биләр. Синтактик әлагәләрин бу чүр мүхтәлиф олмасы вә онларын үсуллары һаггында мүвафиг бәһсләрдә әтраfli мә'лумат вериләчәкдир, ләкин һәләлик мүәјјән бир тәсәввүрә малик олмаг үчүн бу барәдә үмуми вә гыса сурәтдә бәһс едилмәлидир.

Јанашма

Азәрбајчан дилиндә синтактик әлагәли сөзләр ја бәрабәр һүгүглу, ја да бунлардан бири (ја бир групу) табеедици, о бириләри исә табе вәзијјәтдә олуур. Бир гәјда олараг, чох вахт табе сөз (ја сөз групу) табеедицидән әввәл кәлир, ләкин бә'зи һалларда әксинә дә ола биләр. Јанашма ифадә үсулунда табе сөз һеч бир сөздәјишдиричи шәкилчи гәбул етмир вә әввәлдә кәлир. Бурада синтактик әлагә бир тәрәfli вә билаваситә олуур. Табе сөз һәмишә атрибутив (тә'јин вә зәрfliк) мә'насыны билдирир.

Мәсәлән:

1. Бизим *сон* ингилаб, *бәјүк* ингилаб.

Бурада, бу *шәһәр*дә тамамлана чаг.

(С. Вурғун, „Заманын бајрагдары“, сәһ. 18).

2. Бу *јол* *парлаг* сабаһа, *хошбахт* кәләчәјә кедирди.
(М. Ибраһимов, „Кәләчәк күн“, сәһ. 622).

3. Доғрусу, бу сөзләрин мә'насыны о *јахшы* баша дүш-
мүрдү.

(Ғ. Мейди, „Сәһәр“, сәһ. 627).

Бу мисалларда: *сон*, *бәјүк* (ингилаб), *бу* (*шәһәр*), *бу* (*јол*), *бу* (*сөз*), *парлаг* (*сабаһ*), *хошбахт* (*кәләчәк*), *јахшы* (*баша дүшмүрдү*) сөзләри биртәрәфли вә билаваситә син-
тактик әләгә үзрә өзләриндән сонра кәлән сөзләрдә јана-
шыб, атрибутив (*тә'јин*, *зәрлфик*) мә'на билдирир. Көрүн-
дүјү үзрә, јанашма синтактик үсулунда сөзләрин сырасы
мүһүм рол ојнајыр, јә'ни табеедичи вә табе сөзләр мүтләг
бир-биринин јанында олмалыдыр вә бунларын арасында
чоһ мәһдуд мигдарда башга сөз (*бир*, *әдәд*, *чүт*, *дәнә* вә с.)
ишләдилә биләр.

Мүгајисә ет: *Даш* бир ев, беш әдәд дәфтәр вә с.

Узлашма

Узлашма синтактик үсулунда ики вә даһа чоһ сөз
бир морфоложи әләмәт үзрә ујғунлашыб, бирләшир. Азәр-
бајчан дилиндә узлашма шәхсә вә кәмијјәтә көрә олур вә
табе сөз (*ја* сөз групу) табеедичи сөздән сонра ишләди-
лир. Узлашмада икитәрәфли вә билаваситә синтактик әләгә
вардыр.

Мәсәлән:

Онлар икиликдә гаранлыг мешәни бир јердә *ахтардылар*.
(С. Рәһимов, „Шамо“, сәһ. 4).

Бу чүмләдә „*онлар*“, „*ахтардылар*“ сөзләри шәхсә вә
кәмијјәтә көрә узлашмышдыр, јә'ни һәр ики сөз ејни фор-
мал әләмәт үзрә (III шәхс, чәм) бирләшдирилмишдир. Бун-
ларын арасында икитәрәфли формал әләмәт олдуғу үчүн
истәнилән гәдәр сөз ишләдилә биләр. Шәхсә көрә һәмишә
узлашма олдуғу һалда, бә'зән кәмијјәтчә узлашма олмур
ки, бу да *јарымчыг* узлашма адланыр.

Мәсәлән:

Бирдән *ичәридакилар* *ајаға* дурду.

(И. Шыхлы, „Ајрылан јоллар“, сәһ. 75).

Узлашма сөз бирләшмәләриндә дә олур.

Мүгајисә ет:

Мәним китабым, *сәнин* китабын, *онларын* китаблары
(*китабы*) вә с.

Идарә

Идарә синтактик үсулунда табе сөз табеедичи сөзүн
тәләби үзрә, әсасән, исмин мүәјјән һал шәкилчисини гәбул
едир. Идарә синтактик үсулунда биртәрәфли, билаваситә әлә-
гә вардыр вә табе сөз (*ја* сөз групу) табеедичи сөздән
әввәл кәлир.

Мәсәлән:

Кәримзадә *нәвәсинә* чоһ *шејләр* демәк, бу китабла әлә-
гәдар *һиссләрини* бәлкә дә тәкрар етмәк истәјирди.
(М. Чәләл, „Јашыдларым“, сәһ. 8).

Бу чүмләдә „*нәвәсинә*“, „*һиссләрини*“ сөзләри „демәк“,
„тәкрар етмәк истәјирди“ сөзләрилә идарә олунмушдур.

Идарә синтактик үсулу илә бир чоһ вәзијјәтдә табе сөз
вә табеедичи сөзләр арасында синтактик әләгә әмәлә кәтирилә
биләр.

а) табеедичи сөз фе'л олдуғда;

Мәсәлән:

Бурадан *Хәзәр саһилинә* кениш бир мәнзәрә *ачылырды*.
(Ғ. Мейди, „Сәһәр“, сәһ. 18).

б) тә'јини сөз бирләшмәләриндә;

Мәсәлән:

Шамо бу *адамларын сөзләрини* Дәли дағдан белә өз
башында доландырмаға, өз үрәјиндә кәздирмәјә башламышды.
(С. Рәһимов, „Шамо“, сәһ. 429).

в) гошма илә ишләдилән сөзләрдә;

Мәсәлән:

О һәрдән бир *клуба сары* бахыр (ды).

(Ә. Әбүлһәсән, „Тамаша *гарынын* нәвәләри“, сәһ. 4).

I мисалда „*ачылырды*“ фе'ли хәбәринин тәләби үзрә „*бура-
дан*“, „*Хәзәрин саһилинә*“ зәрфликләри исмин чыхышыг
вә јөнлүк һалларындадыр. Ејни вәзијјәт фе'лик әләмәти-
ни гисмән өзүндә сахлајан фе'ли сифәт, фе'ли бағлама, мәсләр,
фе'ли исимләрдә дә ола биләр*. II мисалда „*адамларын сөзләри*“
бирләшмәсиндә II тәрәфин (сөзләри) тәләби үзрә I тәрәф

* Китабын һәчминдән асылы олараг бундан сонра *ачаг* әсас вә
рианта анд мисаллар вериләчәкдир.

(адамларын) исмин јијәлик, III мисалда исә „сары“ гошмасынын тәләби илә „клуб“ сөзү јөнлүк һалындадыр.

Идарә синтактик үсулунда формал әламәт олдуғу үчүн сөз бирләшмәләриндә вә чүмләдә табә сөzlә табеедичи сөз арасында истәнилән гәдәр башга сөzlәр ишләдилә биләр.

СӨЗ БИРЛӘШМӘЛӘРИ

Сөз бирләшмәләри синтаксисин тәдгиг объектләриндән биридир, лакин узун мүддәт грамматика китабларымыздын бәзиләриндә бу бәһс тамамилә нәзәрдән гачырылмыш, бәзиләриндә исә мәсәләјә лексик-сематник чәһәтдән јанашылараг, „тәркиби-изафи“, „изафәт тәркиби“ „изафәт“, „тәркиби-төвсифи“, „сифәт тәркиби“ адлары илә исим вә сифәт бәһсләриндә, јәни морфолокијада верилмиш, бәзиләриндә исә сөз бирләшмәләри һәддиндән артыг шиширдилиб, „слово сочинение“, „слово сочитание“ термини илә бүтүн синтаксис нәзәрдә тутулмушдур.*

Совет дөврүндә, сон вахтларда „изафәт“ әввәлчә „јијәлик бирләшмәси“, сонралар „тәјини сөз бирләшмәси“ термини илә әвәз олунараг, грамматика китабларында морфолокијадан синтаксисә садәчә көчүрүлмүш вә бу мөвзуда бир сыра елми мәгаләләр вә әсәрләр јазылмышдыр**.

Сөз бирләшмәләринин грамматик маһијәтини јахшы баша дүшмәк үчүн чүмләдә сөzlәрин синтактик әлагәләрини вә бунун нәтичәсиндә онларын группашмаларыны нәзәрдән кечирәк.

Мәсәлән:

Дәниздә туфан галхыр. Хәзәрин ағ көпүклү чылғын далғалары сайили кәмирирди,

(Г. Мехди, „Сәһәр“, сәһ. 5).

*. Бах: 1) Казым бәј—„Түрк-татар дилинин грамматикасы“ (русча), Казан, 1839.

2) Макаров Т.—„Татарская грамматика кавказского наречия“, Тифлис, 1848.

3) Ә. Вәзирова—„Учебник татарско—адербайджанского наречия“, Петербург, 1861.

4) М. Әфшар—„Фәнни-сәрфи-түрки“ (фото сурәти).

5) Н. Нәриманов—„Түрк—Азәрбајҗан дилинин мүхтәсәр сәрф-нәһви“, Бақы, 1899.

** Бах: 1) М. А. Ширәлијев, М. Һүсејнов—„Азәрбајҗан дилинин грамматикасы“ (II һиссә), Бақы, 1956.

2) М. Һүсејнзадә—„Мүасир Азәрб. дилиндә тәјини сөз бирләшмәләри“. Азәрб. ССР ЕА Низами адына Әдәбијат вә Дил Институтунун Әсәрләри. Бақы, 1953, 1954, IV—V чилд.

3) М. Һүсејнзадә—„Мүасир Азәрб. дилиндә тәктәрәфли вә мүрәккәб тәјини сөз бирләшмәләри“, Бақы, 1957.

Бу мүрәккәб чүмләннин тәркибиндә ики садә чүмлә вардыр:

I чүмләдә ајры-ајры сөzlәрин һәр бири тәкликдә бир чүмлә үзвү (галхыр-хәбәр, туфан-мүбтәда, дәниздә-јер зәрфлији) јериндә ишләдилмишдир. II чүмләдә исә мүәјјән дәрәчәдә фәрг нәзәрә чарпыр. Белә ки, „Хәзәр“ вә „далғалар“, сөzlәри арасында әввәлчә синтактик әлагә јарадылдыгдан, јәни сөз бирләшмәсинә чеврилдикдән сонра (Хәзәрин далғалары) чүмләдә бир үзв (мүбтәда) вәзифәсиндә ишләдилмишдир. Бу мисалдан ајдын олур ки, сөз бирләшмәләри ајры-ајры сөzlәр кими чүмләннин тикинти материалына чеврилиб, бир үзв јериндә ишләдилә билир. Сөз бирләшмәләри анчаг синтактик әлагә нәтичәсиндә јарадылдығыны нәзәрә алараг мәсәләјә, мәһз, синтактик чәһәтдән јанашмаг вә буну әсас көтүрмәк лазымдыр. Әкәр морфоложи, лексик—сематник вә с. чәһәтләр әсас көтүрүлмүш олса, онда бунунда әлагәдар бир чох мәсәләләр—тәјини сөз бирләшмәси, фразеоложи бирләшмәләр, мүрәккәб сөzlәр, һәтта чүмлә ајдынлашдырылмамыш галар вә ики бөјүк сәһвә јол верилмиш олар:

1. Лексик-сематник мәна әсас көтүрүлсә, сөз бирләшмәләрини морфолокијага гәјтармалы вә нитг һиссәләри арасында бөлүшдүрмәли оларыг. Лакин бу бир һәгигәтдир ки, биздән әввәлkilәрин бу чүр тәдгигаты һеч бир мүсбәт нәтичә вермәмиш вә јухарыда гејд едилмиш бир чох мәсәләләр индијә гәдәр пәлд олунамышдыр.

II. Дилимизин лүгәт тәркибиндә олан сөzlәрин мигдары гәдәр, мүбалиғә олмасын, бәлкә, даһа артыг сөз бирләшмәләри дүзәлтмәк олар, бунлары мәна групплары үзрә тәсниф етмәк физики чәһәтдән гејри-мүмкүндүр. Әкәр мүмкүн олса белә, бу, дилчилијин сематника бәһсинә айддир. Бир дә ахы бу чүр бөлкү нәјә лазымдыр? Әкәр сөз бирләшмәси васитәсилә јени вә мүрәккәб сөз дүзәлдилибсә, морфолокијада айд олдуғу нитг һиссәсиндә мәна групплары үзрә өјрәнилир. Әкәр садәчә бирләшмә кими чүмләннин тәркибиндә бир үзв јериндә ишләнирсә, онда мәсәләјә сырф грамматик абстрактлашма нөгтеји-нәзәриндән јанашмаг лазым кәлир. Мәкәр биз чүмлә үзвләри вә ја чүмлә нөвләрини кечдикдә ајры-ајры сөzlәрин лексик-сематник мәна группларыны әсас көтүрүрүк? Биз синтактик гурулуша мүәјјән дәрәчәдә тәсир едән вахт лексик-сематник чәһәти бир васитә кими көтүрүб, морфолокија илә синтаксисин гаршылыгы әлагәсини изаһ едирик.

Мәсәлән:

1. Ичласда гәрара алынды.

2. Евләр тикилди

Бу чүмлэләрдә хәбәрләрин һәр икиси фе'лин мәчһул нөвүндәндир. I чүмләннин шәхсиз (мүбтәдасыз), II чүмләннин шәхсли (мүбтәдалы) олмасы, јә'ни объектн субъектә чеврилмәси мүтләг хәбәр јериндә ишләдилмиш фе'лин мәчһул нөвүнүн лексик-семантик мә'насы илә изаһ олунмалыдыр. Белә һаллар хүсусидир. Беләликлә, „инсан тәфәккүрүнүн узун сүрән абстрактлашма фәалијјәти нәтичәси“¹ олараг, конкрет мүбтәда вә хәбәрдән бәһс едилмәдији кими, үмумиј-јәтлә сөз бирләшмәләриндән, онун синтактик әләгә вә үсулларындан, чүмләдәки вәзифәсиндән вә с. данышмаг лазымдыр. Лексик-семантик чәһәт әсас көтүрүлүб, тәдигат иши апарылмыш анчаг биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәси 4 әсас група вә һәр груп 8—10 вариантә бөлүндүкдән сонра јалныз I групун (а) вариантынын 5 хүсусијјәти верилмишдир². Әкәр мәсәлә бир аз да дәринләшдирилмиш олса, онда груп, вариант вә хүсусијјәтләри нөмрәләмәк үчүн әлифбамыздакы һәрфләр кифајәт етмәзди. Мүәллифин бу чүр мүрәккәб бир мәсәләни семантик чәһәтдән гисмән һәлл етмәси тәгдирә лајигдир.

Лакин тәдрис ишиндә бу чүр бөлкүнүн әлверишли олмадыгы тәчрүбәдә сүбут едилмишдир. Ән чалышган тәләбә белә бу груп, вариант вә хүсусијјәтләрин ичиндә итиб галыр.

Бүтүн бунлардан елә бир нәтичә чыхарылмасын ки, лексик-семантик чәһәт тамамилә рәдд едилир, буну әсас көтүрмәк вә мәһз бундан чыхыш етмәк доғру елми нәтичә вермәдији үчүн синтактик әләгә вә үсуллар әсас олмалыдыр. Синтаксисин башга саһәләриндә олдуғу кими јери кәлдикдә бундан, јә'ни лексика-семантикадан көмәкчи бир васитә кими истифадә етмәк лазымдыр. Сөз бирләшмәси илә сөзләрин бирләшмәси арасындакы фәрги ајдынлашдыраркән ики хүсусијјәт ортаја чыхыр:

I. Ән азы ики сөз арасында синтактик әләгәни билдирмәк үчүн синтактик үсуллардан бири (јанашма, узлашма вә идарә) вә ја бир нечәси олмалыдыр.

II. Сөз бирләшмәләри бир синтактик суала чаваб вериб, бир үзв јериндә ишләдилмәлидир.

Әввәлчә бу ики шәртин тәркиб һиссәләрини изаһ едәк. Дилимизин лүгәт тәркибиндән һәр һансы ики сөз көтүрүлүб, синтактик үсуллардан бири вә ја бир нечәсилә ишләдилсә, јенә дә сөз бирләшмәси олмаз. Мәсәлән, китаб вә тахта сөзләриндән сөз бирләшмәси (китабын тахтасы, китаб тахта-

сы, китаб тахта) дүзәлтмәк мүмкүн дејилдир. Чүнки бунларын бирләшмә олмасы үчүн бир дахили мәнтиги рабитә лазымдыр. Китабын чилди, китаб вәрәги вә с. сөз бирләшмәләрини дүзәлтмәк мүмкүндүр. Чүнки бу сөзләрин арасындакы дахили мәнтиги рабитә нәтичәсиндә синтактик әләгә јаранмыш, синтактик әләгә олдуғу үчүн өзүнә мәхсус синтактик үсуллардан бири вә ја бир нечәси харичи әләмәт кими тәзаһур етмишдир.

Чүмлә гурулушунда да ејни вәзијјәт вардыр. Дахили мәнтиги рабитәси олмајан, лакин үзвләри јериндә олан „чүмлә“ һәгиги мә'нада чүмлә һесаб едилә билмәз.

Мәсәлән:

Дәвә дәлләклик едәр көһнә һамам ичиндә (нағылларда).
Бу мисалда мүбтәда (дәвә), хәбәр (дәлләклик едәр), тә'јин (көһнә), зәрфлик (һамам ичиндә) вардыр, лакин буну јчүмлә гәбул етмәк олармы? Әлбәттә, јох.

Еләчә дә, сөз бирләшмәсинин тәркибиндә олан сөзләр арасында мүәјјән мәнтиги рабитәнин олмасы шәртдир. Нә үчүн бу шәртдә ән азы „ики сөз“ ифадәси ишләдилмиш, дилимиздә чохла тәктәрәфли тә'јини сөз бирләшмәси дә јох-дурму? суалыначаваб олараг демәлијик, бунлар сөз бирләшмәләринин хүсуси һалларыдыр, елмдә, мәсәлән, конкрет олараг тибб елминдә, әввәлчә нормал анатомија, сонра исә онун хүсуси һалы олан патоложи анатомија тәдиг олунур. Нормал вәзијјәт нәзәрә алынараг бурада „ән азы ики сөз“ ифадәси ишләдилмишдир.

Бүтүн бу изаһатдан мә'лум олду ки, чүмләдә сөзләрин синтактик әләгәси вә онларын синтактик үсулларында мүәјјән систем вә ганунаујғундуг вардыр. Ајры-ајры сөзләрин бирләшмәси ики гајдада олур.

1. Бәрәбәр һүгуғлу вә 2. Гејри-бәрәбәр һүгуғулу.

Мәсәлән:

Нијаз вә Ајаз кәлиб, Муса кишинин сағында вә солун да отурдулар, каһ Фридуна, каһ аталарына бахыр, сәсләрини чыхармырдылар.

(М. Ибраһимов, „Кәләчәк күн“, сәһ. 19).

2. *Инсан оғлу чан верәр пәрванә тәк атәшләрә, Дүз сөзүн, дүз илгарын, дүз е'тибарын ешгинә.*

(С. Вурғун, „Истибал тәрәнәси“, сәһ. 224).

I мисалдакы „Ајаз вә Нијаз“, „сағында вә солунда“ вә с. сөзләр һәмһүгүг әсасда групплашмышдыр, бунлар чүмләдә һәмчинс үзвләрдир. II мисалда исә „инсан оғлу“, „пәрванә тәк“, „дүз сөзүн“, „дүз илгарын“, „дүз е'тибарын ешгинә“, бирләшмәләриндә сөзләр бир-бириндән асылы вәзијјәтдәдир.

1. И. Сталин—Марксизм вә дилчилик мәсәләләри, Бақы, Азәрнәшр, 1958, сәһ. 23.

2. Бах: Азәрб. ССР Елмләр Академ. Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун Әсәрләри, V чилд, Бақы, 1958, сәһ. 5—28.

Демэли, сөз бирлэшмэлериндэ мүтлэг бир сөзүн (ја сөз группунун) табе, о бирилэрин исэ табе едичи олмасы шэртдир. Чох вахт табе сөз (ја сөз группу) эввэл, табе едичи сөз (ја сөз группу) сонра кэлир. Бундан башга эввэл кэлэн хиссэ I тэрэф (компонент), сонра кэлэн хиссэ II тэрэф (компонент) адланыр.

Мүгајисэ ет:

Мәктәб директору, мәктәбин бинасы
 ↓ ↓
 I тэрэф II тэрэф I тэрэф II тэрэф

Тэрэфләр бир сөздән вә ја чох сөздән ибарәт олур.

Мүгајисэ ет:

1. *Колхозун сәдри*, 2. *Колхозун бағы, тарласы, фермасы*.

3. *Огтајын, Зулејханын Елмиранын китаблары*.

Бунлары билдикдән сонра сөз бирлэшмәсинә анд II шәр-ти, јәни бир синтактик суала чаваб олуб, бир үзв јериндә ишләдилмәсини изаһ едәк.

Мәсәлән:

*Сәни балам кими бағрыма басдым,
Сәнин һәр ағрына мән гулаг асым.*

(С. Вурғун, „Истигбал тәрәнәси“, сәһ. 101).

Бу мисалдакы сөзләрин групплашыб, чүмләдә бир үзв јериндә ишләдилмәсини нәзәрдән кечирәк:

1. Балам кими (нечә?)—тәрзи-һәрәкәт зәрфлији-исим-гошма.

2. (Өзүмүн) бағрыма (һара?)—јер зәрфлији-эвәзлик-исим.

3. Сәнин ағрына (нәјә?)—васитәли тамамлыг-эвәзлик-исим.

4. Гулаг асым (нә етдим?)—фе’ли хәбәр-исим-фе’л.

Бунларын арасындакы синтактик үсуллары кәстәрәк:

1) чүмләдә тәрзи-һәрәкәт зәрфлији јериндә ишләдилмиш (балам кими) ики сөздән бири гошмадыр. Мә’лумдур ки, гошмалар гошулдуғу сөзләрин ја мүәјјән һалда олмасыны (идарә) тәләб едир (Мәсәлән, сәнин кими); ја да садәчә јанашма үсулу илә (балам кими) гурулур. Бундан ајдын олур ки, групплашыб чүмләдә бир үзв јериндә ишләдилмиш сөзләрин тэрэфләриндән бири көмәкчи нитг хиссәси (гошма) илә ифадә олуна биләр.

2) чүмләдә јер зәрфлији јериндә ишләдилмиш „бағрыма“ сөзүнүн сонунда нисбәт шәкилчиси (ым) васитәсилә I тэрәфи (өзүмүн-өз) чох асанлыгла бәрпа едилә биләр. Бу, тәјини сөз бирлэшмәсинин хусуси бир нөвү (тәктәрәfli) слуб, делимиздә чох ишләдилир.

3) чүмләдә васитәли тамамлыг јериндә ишләдилмиш „сәнин ағрына“ сөзләри III нөв тәјини сөз бирлэшмәсидир.

4) чүмләдә хәбәр јериндә ишләдилмиш „гулаг асым“ фе’ли мүрәккәбдир. Бу да идарә синтактик үсулу илә дүзәлдилмиш вә көрүндүјү үзрә, бир үзв јериндә ишләдилмишдир. Бу сөз группларыннан үчүнүн I вә II тэрәфи заһирдәдир, биринин исә (бағрыма) I тэрәфи чох асанлыгла бәрпа едилә биләр.

Чүмләдә ишләдилән ајры-ајры сөзләрә ајрылыгта верилән суалларла чүмлә үзвүнә бүтөвлүклә верилән суалы фәргләндримәк лазымдыр. Чүнки чүмлә үзвү (јәни синтактик чәһәтдән әлагәли) олмајан, лакин чүмләдә иштирак едән хитаблар, ара сөзләр дә мүәјјән суала чаваб верир

Мәсәлән:

Дилбәр, сәндән нә әчәб белә динч отурмушсан, хәстә дејилсэн ки?

(Ч. Чаббарлы, „Дилбәр“, сәһ. 22).

Бу мисалда „Дилбәр“ сөзү хитабдыр вә „ким“ суалына чаваб верир. Беләликлә, ајры-ајры сөзләрә верилән суаллар лексик, чүмлә үзвүнә верилән суаллар исә синтактик суал адланыр. Лексик суал илә синтактик суалын ујғун олуб-олмамасы нитг хиссәсинин әсас тәһким олдуғу чүмлә үзвү јериндә ишләдилиб-ишләдилмәмәси илә әлагәдардыр (бу барәдә чүмлә үзвү бәһсиндә мә’лумат вериләчәкдир). Сөзләрин групплашыб, чүмләдә бир үзв јериндә ишләдилмәсиндә һәммин бу гајда нәзәрә чарпыр.

Мүгајисэ ет:

балам кими ким? ↓ нечә? ↓ Сәнин ағрына Кимин? нәјинә? ↓ нәјә?	(өзүмүн) бағрыма кимин? нәјинә? ↓ һара? ↓ гулаг асым нә? нә етдим? ↓ нә етдим?
---	--

Көрүндүјү үзрә, әкәр јухарыда кәстәрилмиш шәртләри ән азы ики сөзүн синтактик, әлагәсини, бир синтактик суала чаваб олуб, бир үзв јериндә ишләдилмәсини әсас көтүрүб, сөзләрин групплашмасыны јохласаг, онда бураја әсасән дахил едилә биләр:

1. Тәјини сөз бирлэшмәләри;

Мәсәлән:

Чобанларын түтәк сәси, атларын кишнәмәси, итләрин һүрүшмәси ешидилди.

(С. Гәдирзадә, „Сармашыглы аҗнабәнд“, сәһ. 516).

II Гошма илә ишләдилән сөzlәр;

Мәсәлән:

Инди бу шәһәри *горумаг үчүн*

Сүрүр оғуллары газмаларда күн.

(М. Раһим, „Ленинград көләриндә“, сәһ. 10).

III. Мүрәккәб сөzlәр;

Мәсәлән:

Фридун 1915-чи илдә... *Азәршәһәрдә* анадан олмушду.

М. Ибраһимов, „Кәләчәк күн“, сәһ. 10).

IV. Идиоматик ифадәләр вә фразеоложи бирләшмәләр.

Мәсәлән:

Анчаг инди *әли әтәјиндән узун кәлмишди*.

(Н. Мейди, „Сәһәр“, сәһ. 355).

Бу мисалларда анчаг сөzlәрин группашараг бир синтактик суала чаваб вериб, бир үзв јериндә ишләдилмәсинин әсас нөвләри кәстәрилмишдир. Бунларын тәфәррүаты вә хүсуси чәһәтләри дә һесаба алынса, мәсәлән ин мүрәккәблији өз-өзүнә ајдын олар. Бир дә, јалныз бу ики шәрт нәтичәсиндә сөз бирләшмәләри илә мүрәккәб сөzlәр, гошма илә ишләдилән сөzlәр, идиоматик ифадәләр вә фразеоложи бирләшмәләр, һәтта чүмләләр арасындакы һүдуд позула биләр. Сөз бирләшмәләринә там вә дәгиг бир тәриф вермәк вә ону башга сөз группарындан фәргләндримәк үчүн јенә бәзи шәртләрин олмасы зәруридр.

Јухарыда кәтирилмиш мисаллардан ајдын олур ки, синтактик әлагә нәтичәсиндә бир синтактик суала чаваб олуб, бир үзв јериндә ишләдилән сөzlәрин группашмасында сәрбәстлик вә гејри-сәрбәстлик вардыр.

Мәсәлән, I вә II мисалларда тәрәфләрдәки сөzlәрин (Чобанларын түтәк сәси, атларын кишнәмәси, горумаг үчүн) группашмасы бир нөв сәрбәст вә мүвәггәтидр, лакин III вә IV мисалларда исә (Азәршәһәр, әли әтәјиндән узун) гејри-сәрбәст вә даимидир. Јәни бунларын тәркибиндә олан сөzlәри һеч бир вәчһлә дәјишдримәк (јәни „әли әтәјиндән узун“ әвәзинә „ајагы әтәјиндән узун“) олмас. Бунлар ајры ајры сөzlәрдән ибарәт олмасына бахмајараг, мөһкәм ајрылмаз бир күлл һалында јени бир мәфһум ифадә едир.

Сөzlәрин бу чүр гејри-сәрбәст бирләшмәси нөгтеји-нәзәриндән мәсәләјә јанашдыгда мүрәккәб сөzlәри, идиоматик ифадәни, фразеоложи бирләшмәләри, синтактик әлагә вә чүмләдә бир үзв јериндә ишләдилмәсинә бахмајараг, һеч бир вәчһлә тәјини сөз бирләшмәси гәбул етмәк олмас.

Доғрудур, мүрәккәб сөzlәрин, идиоматик ифадә вә фразеоложи бирләшмәләрин бир чоху тарихән вә инди дә тәјини сөз бирләшмәләри әсасында гурулмуш, лакин бунлар артыг гејри-сәрбәст вә даими бирләшмәјә чеврилиб, ајры-ајры мәфһумлары ифадә едир. Һәтта бир чохунун синонимләри дә вардыр.

Мүгајисә ет:

Тора дүшмәк—долашмаг, әлә салмаг—саташмаг, далда галмаг—кәриләмәк вә с.

Һалбуки тәјини сөз бирләшмәләри ејни ики шәртлә (синтактик әлагә, бир синтактик суала чаваб вериб бир үзв јериндә ишләдилмәси әсасында) дүзәлдилән сәрбәст бирләшмәдир. Бир дә, тәјини сөз бирләшмәсиндә тәрәфләрин һансы нитг һиссәси илә, даһа доғрусу, исимлә вә а исимләшмиш башга нитг һиссәсилә ифадә олунмасы шәрти бураја әләвә едилсә, гошма илә ишләдилән сөzlәрдән фәргләнәр.

Беләликлә, бу изаһатдан сонра тәјини сөз бирләшмәсинә тәгриби вә шәрти тәриф вермәк мүмкүндүр:

Ән азы ики исим вә ја исимләшмиш башга нитг һиссәләринин синтактик әлагәси нәтичәсиндә бир синтактик суала чаваб олан вә чүмләдә бир үзв јериндә ишләдилән сәрбәст бирләшмәјә тәјинин сөз бирләшмәси дәјилдр.

Сөз бирләшмәсилә чүмлән ин һүдудуну тәјин етмәк олдуҗа мүһүмдүр. Чүнки сөз бирләшмәләрини предикатив вә гејри-предикатив олмаг үзрә ики група бөләрәк предикатив бирләшмәни чүмлә, гејри-предикативи исә сөз бирләшмәси һесаб едәнләр вардыр¹.

Сөз бирләшмәләрини предикатив вә гејри-предикатив группара бөлмәк, предикативләри чүмлә һесаб етмәк заһирән чох асан вә тәбии көрүнүр. Әввәлчә демәлијик ки, белә бир чәһд рус дилчилијиндә дә олмуш, лакин мүсбәт бир нәтичә әлдә едилмәмишдир.² Бир дә, әкәр бу мәсәлә бу чүр асанлыгла һәлл едилмиш олсајды, дилчилик әдәбијатындан мәлүм олдуғу кими, индијә гәдәр чүмләјә ики јүзә гәдәр тәриф верилмәзди. Белә һалларда һәр дилин өз хүсусијәтләри нәзәрә алынмамыш вә бурадан чыхыш едилмәмишдир. Гејд етмәлијик ки, үмумијәтлә, сөз бирләшмәләри, о чүмләдән дилимизә хас олан тәјини сөз бирләшмәләри өзүнә мәхсус интонасија илә чүмләдән фәрг-

1. М. Нүсәјзадә—Мүасир Азәрб. дилиндә тәктәрәфли вә мүрәккәб тәјини сөз бирләшмәләри, Азәрб. Универ. Нәшријаты, Бақы, 1957 сәһ. 3.

2. Бах: Мүасир рус дилинин синтактик мәсәләләри (рус. а), Москв., 1950, сәһ. 127—183.

ленир вә беләликлә дә чүмленин тикинти материалына чеврилир, јә'ни бир үзв јериндә ишләдилір.

Доғрудур, бә'зи сөз бирләшмәләри **чүмлә**, һәтта фразеоложи бирләшмә ола биләр.

Мүгајисә ет:

1. Сәһәр. Колхозун тарласы (адлыг чүмлә).
2. Чајын дашы, чөлүн гушу.
3. Атын дәлиси, икидин ағыллысы. } (фразеоложи бирләшмәләр)

Јахуд бә'зи бирләшмәләрдә тәрәфләрин јерини дәјишдирмәклә (инверсија) чүмләјә чевирмәк олур.

Мүгајисә ет:

Узун јол, ширин сөһбәт (бирләшмә).
Јол узун, сөһдәт ширин (чүмлә).

Мәсәлән:

Хәјалым доланар, кәзәр
Кәһ Муғаны, кәһ Елдары,
Мәнзил узаг, өмүр јары.
(С. Вурғун, „Истигбал тәрәнәси“, сәһ. 139)

Белә һалларда бирләшмәјә хас олан јарымчыг интонасија, чүмләјә хас олан биткинлик интонасијасы илә әвәз олунур, лакин бу кәтирилмиш мисалларда анчаг хүсуси һал әкс олунур. Бунлар азлыг тәшкил едир. Доғрудур, дилимиздә предикатив сәчијјәли вә өзүнә мәхсус интонасија илә чүмлә дахилиндә јарым мүстәгил вәзијјәтә дүшмүш сөз групплары вардыр ки, бунлар мәктәб грамматикаларында бир үзв кими көтүрүлүр. Бә'зи дилчиләр бунлары кенишләнмиш вә хүсусиләшмиш үзв, бә'зиләри тсә будаг чүмлә һесап едирләр.

1. О, мәктәбдә һәмишә *дәчәллик етмәји*, кичик бир бәһанә тапыб адамлара *саташмағы*, мүсаһибинин утандығыны, јахуд да азачыг тутулдуғуну көрәндә шылтагыг едәрәк, *күлмәји* чох сеvirди.

(И. Шыхлы, „Ајрылан јоллар“, сәһ. 5).

2. Анчаг бу гәдәр вахт јолда олдуғуна *бахмајараг*, онда һеч бир јорғунлуғ әләмәти көрүнмүрдү.

(С. Рәһман, „Нина“, сәһ. 3).

3. Волгадан су *ичмиш* көһлән атларын
Устүндә кирдаблы чајлара *чумдуг*.

(С. Вурғун, „Заманын барагдары“, сәһ. 31).

Бу мисалларда *мәсдәрләр* (дәчәллик етмәк, саташмаг), *фе'ли* бағламалар (көрәндә, бахмајараг вә с.), *фе'ли* сифәт (ичмиш) *фе'лә* хас олан хүсусијәтләрин бир гисмини өзләриндә сахладыглары үчүн әтрафына сөз топламаг, јә'ни

синтактик әләгә јаратмаг габилијјәтинә маликдир. „Мәктәбдә һәмишә дәчәллик етмәји“ „мүсаһибинин утандығыны, јахуд да азачыг тутулдуғуну көрәндә“, „волгадан су ичмиш (атлар)“ вә бу кими предикатив сәчијјәли ифадәләри бирләшмә, хүсусиләшмә вә ја будаг чүмлә адландырмаг мәсәләси Азәрбајчан дилчилијиндә, үмумијјәтлә, түрколокијада индијә гәдәр мүбаһисәлидир. Бу мәсәләнин һәлли үчүн биринчи нөвбәдә чүмленин әсас әләмәтләриндән бири олан предикативлији ајдынлашдырмаг лазымдыр. Предикативлији анчаг фе'лин хәбәр јериндә ишләдилмәси кими гәбул етмәк дүзкүн дејилдир.

Доғрудур, дилимиздә чүмләләрин чоху, әсасән, фе'ли, бир гисми исә исми хәбәрли олур.

Лакин исми вә ја фе'ли хәбәри олмајан чүмләләр дә вардыр (мәсәлән, адлыг чүмлә, сөз-чүмлә).

Демәк, предикативликдә шәхс вә заман шәкилчиләрини әсас көтүрмәк бә'зән јанлыш нәтичә верә биләр. Биз предикативлији кениш мәнәда реал һә аты әкс етдирән, биткин бир мә'луматы хәбәр верән, М. Әфшарын јаздығы кими, „динләјәни интизарда гомајан“ мәнәсында баша дүшмәлијик.

Әкәр мәсәләјә бу чүр јанашмыш олсаг, бир тәрәфдән фе'ли вә ја исми хәбәри олмајан чүмләләри (јанғын); дикәр тәрәфдән фе'ллик әләмәтләрини гисмән өзүндә сахламыш вә чүмлә дахилиндә јарым мүстәгил вәзијјәтә дүшмүш фе'ли исим, мәсдәр, фе'ли сифәт вә фе'ли бағлама бирләшмәләрини ајдынлашдырмыш вә бунларын арасындакы һүдуду тә'јин етмиш оларыг.

Ола биләр ки, мәсдәр, фе'лдән дүзәлдилән исимләр тә'јини сөз бирләшмәсинин тәркибиндә ишләдилсин (мәсәлән, охумағын фәјдасы, тәләбәнин охумағы, дил өјрәнмәк, атын јүрүшү, јүрүшүн әһәмијјәти), лакин јухарыда гејд едилдији кими, бунлар субстантивләшәрәк нисбәт вә һал шәкилчиләрини гәбул етдикдән сонра бирләшмәнин тәркибиндә ишләдилмишдир.

Бүтүн бунлардан ајдын олур ки, чүмләни предикатив бирләшмә кими гәбул етмәк олмаз. Һәр икисинин гурулмасында синтактик әләгә вә ифадә үсуллары бир олса да, өзләринә мәхсус бир чох чәһәтдән фәргләнир.

Тә'јини сөз бирләшмәләри

Азәрбајчан дилинә хас олан тә'јини сөз бирләшмәләри ингилаба гәдәрки грамматика китабларында „изафәт“ ады илә исим бәһсиндә ики чүр: ја исмин һалларындан бири кими, ја да ајрыча веридмишдир. Һәр ики һалда анчаг „ици исмин

1047 ~~6842~~ 1030 17

Азәрб. ССР ЭА
Низади Гадзали ӘҪБИЯТ
КОДУ АҪАДЫҪУТУ
КИТАПХАНАСЫ

бир-биринә рәбт едиллиб, үчүнчү бир мә'на кәсб етмәсинә" изафәт дежилмишдир. Биринчи тәрәф „мүзафүн-илеһ“, II тәрәф „мүзаф“ адланырды. Бундан сонра изафәт ики јерә бөлүнүрдү:

1. Изафәти-ламијјә, II. Изафәти-бәјанијјә. Нисбәт вә саһиблик билдирәнә (мәс., евин дамы, Әһмәдин папағы) изафәти-ламијјә, әшјанын нөв вә әслини билдирәнә (мәс., күмүш гашыг) изафәти-бәјанијјә дежилди. Бу гысача тарихи мә'луматдан ајдын олур ки, кечмиш грамматика китабларында әрәб вә фарс грамматикасынын тә'сири алтында анчаг лексик-семантик чәһәт әсас көтүрүлмүш, онун синтактик маһијјәти нәзәрән гачырылмышдыр. Совет дөврүндә јазылмыш грамматика китабларында бу мәсәлә синтаксисин тәдгиг объекти олдуғу нәзәрә алынараг, „изафәт“ термини әввәлчә „јижәлик бирләшмәси“, сонралар „тә'јини сөз бирләшмәси“ ады илә синтаксис бәһсинә дахил едилмишдир. Ејни бир грамматик һадисәјә аид терминләрин тез-тез дәјишмәси гисмән долашыглыға сәбәб олмушдур. Изафәт сөзү әрәбчәдән көтүрүлдүјү үчүн бу грамматик һадисәнин анчаг бир әламәти (саһиблик) нәзәрә алынараг, бунун әвәзиндә „јижәлик бирләшмәси“ термини јарадылмышдыр. Сонрадан мә'лум олду ки, бу термин бир о гәдәр дә дәгиг дежилди, грамматик һадисәни һәртәрәфли әһәт едә билмир (мәс., анамын кәлини, мәктәбин мүдири вә с.) Биринчи тәрәфдә тә'јинлик әламәти нәзәрә алынараг, „јижәлик бирләшмәси“ термини „тә'јини сөз бирләшмәси“ илә әвәз олунду. Тә'јини сөз бирләшмәси терминиядә дә дәгиг олмајан чәһәтләр вардыр, амма узун мүддәтдән бәри грамматика китабларымызда ишләдилдији үчүн буну башга бир терминлә әвәз етмәк чәтиндир. Лакин бир һәгигәт дә вардыр ки, „изафәт“ термини рус дилчилик әдәбијјатында „изафет“, „изафетные соединения“ кими инди дә ишләдилмәкдәдир. Тә'јини сөз бирләшмәләриндә харичи әламәтләри нәзәрә алараг онлары схематик көстәрмәк мүмкүндүр.

I нөв тә'јини сөз бирләшмәсиндә I вә II тәрәфдә һеч бир формал әламәт олмур. TT (јә'ни: тә'јин вә тә'јин олуна).

II нөв тә'јини сөз бирләшмәсиндә I тәрәфин формал әламәти јохдур, II тәрәфинсә вардыр. TT₁ (формал әламәт (I) ишарәсилә көстәрилмишдир).

III нөв тә'јини сөз бирләшмәсиндә һәр ики тәрәфин формал әламәти вардыр. T₁T₁.

Бурада формал әламәтин нәдән ибарәт олдуғуну изаһ етмәздән әввәл тә'јини сөз бирләшмәсинә верилмиш тә'риф бир дә јада салаг: „Ән азы ики исим вә ја исимләшмиш башга нитг һиссәләринин синтактик әлагәси нәтичәсиндә бир синтактик суала чаваб олан вә чүмләдә бир үзв јериндә

ишләдилән сәрбәст бирләшмәјә тә'јини сөз бирләшмәси дежилир“. Бу тә'риф әсасында I нөв тә'јини сөз бирләшмәсинә јанашсаг, көрүрүк ки, тәрәфләр (IT) башга-башга синтактик суала чаваб олур, чүмләдә башга-башга үзв јериндә ишләнилдији үчүн буну сөз бирләшмәси дејил, чүмләдә сөзләрин бирләшмәси кими гәбул етмәк ләзим кәлир. Бир дә мәктәб грамматикасында јазылмышдыр ки, „Биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин I-чи тәрәфи мүхтәлиф нитг һиссәләри, 2-чи тәрәфи исә анчаг исимләрлә ифадә олур“ вә „Биринчи тәрәф һәмишә тә'јин олур“¹... Буну нәзәрә алараг биринчи тәрәфи исимлә (даш ев), сифәтлә (гырмызы бајраг), әвәзликлә (бу китаб) вә зәрфлә (јухары мәртәбә) ифадә олундуғу үчүн вердијимиз тә'рифә (анчаг исим вә исимләшмиш башга нитг һиссәләринин синтактик әлагәсинә) ујғун кәлир. Беләликлә, ајдын олур ки, I нөв тә'јини сөз бирләшмәси вердијимиз тә'рифин үч тәркиб һиссәсинә (һәр ики тәрәфин исим вә ја исимләшмиш башга нитг һиссәләриндән олмасы, бир синтактик суала чаваб вериб, чүмләдә бир үзв јериндә ишләдилмәси) мүвафиг кәлир. Илк әввәл гәбул етдијимиз принципә садиг галараг бурада да синтактик чәһәти әсас көтүрмәлијик. Азәрбајҗан дилиндә јүзләрлә „морфоложи әламәт гәбул етмәән вә алныз јанашма үсулу илә әмәлә кәлән“² мүрәккәб сөзләр (Гара дәниз, гырхајаг вә с.) вардыр ки, бунлары бирләшмә гәбул етмәк олмас.

Әкәр бу чүр јанашсаг, тә'јини сөз бирләшмәси илә мүрәккәб сөз арасындакы һүдуд позулмуш олар. Доғрудур, бизим тә'рифимизә көрә „Гара дәниз“, „гырхајаг“ вә с. бир синтактик суала чаваб вериб, чүмләдә бир үзв јериндә ишләдилир, лакин тә'рифдә көстәрилән башга бир шәртә (сәрбәст бирләшмә) ујғун кәлмәдији үчүн мүрәккәб сөздүр. Бир дә јери кәлмишкән демәлијик ки, I нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин I тәрәфинин һәмишә тә'јин кими гәбул едилмәси тә'јинә верилмиш тә'рифлә (јә'ни: чүмләдә әшјанын кејфијјәтини, әламәт, мигдар вә ја сырасыны билдирән икинчи дәрәчәли үзвә тә'јин дејилир) ујғун кәлир. „Бу ат Бәхтијарын Гаракөзүдүр“ чүмләсиндә тә'јин јериндә ишләдилмиш „бу“ ишарә әвәзлији „ат“ мүбтәдасыны һансы чәһәтдән (кејфијјәт, әламәт, мигдар вә ја сыра) тә'јин едир? Бу вәзијјәтдән чыхмаг үчүн ики јоһ вардыр: ја тә'јинә верилмиш тә'риф тәкмилләшдирилмәли, ја да кечмиш грамматика китабларында

1. М. А. Ширәлијев, М. Үсәјнов — Азәрб. дилинин грамматикасы (II һиссә), Бақы, 1957, сәһ. 19—20.

2. Бах: Азәрб. ССР ЕА Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун Әсәрләри, Бақы, 1958, V чилд, сәһ. 6.

олдуғу кими, мүәјјәнләшдиричи сөз (мә'рифә) термини јени-
дән ишләдилмәлидир. Бизә галырса, биринчи јол илә һәрә-
кәт етмәк јахшы олар.

Беләликлә, јанашма синтактик үсулу илә чүмләдә сөз вә
ја сөз групплары (мүрәккәб сөзләр нәзәрдә тутулур) бир
синтактик суала чаваб олуб, атрибутив мә'на (тә'јин вә зәрф-
лик) ифадә едәрсә, ајры-ајры үзв јериндә ишләдиләрсә, бун-
лары тә'јини сөз бирләшмәси һесаб етмәк мүмкүн олмур.
Анчаг II вә III нөв тә'јини сөз бирләшмәси тә'рифдә кестә-
рилән бүтүн тәфәррүаты (тәрәфләрин исим вә ја исимләш-
миш башга нитг һиссәләри илә ифадә олунамасы, бир син-
тактик суала чаваб вериб, чүмләдә бир үзв јериндә ишлә-
дилмәси вә сәрбәст бирләшмә олмасы) эһатә едир. II вә III
нөв (ТТ, Т₁ Т₁) тә'јини сөз бирләшмәләринин тәрәфләри һан-
сы нитг һиссәләри илә ифадә олунарса-олунсун, мүтләг
субстантивләшмәли вә бунун әсасында тәрәфләрә хас олан
формал әләмәтләри гәбул етмәлидир. Чүнки бу формал әлә-
мәтләр (мәнсубијјәт вә кәмијјәт шәкилчиләри), әсасән, исим
категоријасына аиддир

Мүгајисә ет:

1. Колхозун сәдр, и2. Алманын гырмызысы,

исим исим исим сифәт

3. Адамын өзү, 4. Тәләбәләрин үчү, 5. Тәләбәнин бириси,

исим әвәзлик исим сәј исим әвәзлик

6. Кимин нәји, 7. Онларын бириси, 8. Бешинчиләрин үчү,

әвәзлик әвәзлик әвәзлик әвәзлик сәј сәј

9. Солмазын күлүшү, 10. Дағын јухарысы, 11. Охумағын

исим исим исим зәрф мәсдәр

фајдасы, 12. Онларын ајағы, 13. Тәләбәнин охумағы,

исим әвәзлик исим исим мәсдәр

14. Тәләбәнин охудуғу.

исим фе'ли сифәт

Бу мисаллардан көрүндүјү кими, III нөв тә'јини сөз бир-
ләшмәләринин (Т₁ Т₁) I тәрәфи исмин јијәлик һалында,

II тәрәфи исә нисбәт шәкилчилидир. I тәрәфин һал шә-
килчиси (јијәлик) гәбул етмәси II тәрәфин тәләби үзрә ол-
мушдур (идарә). Бу чүр бирләшмәләр, тәрәфләри ајры-
ајры лексик суала чаваб версәләр дә, чүмләдә бир синтак-
тик суала чаваб олуб, бир үзв јериндә ишләдилир. Бунла-
ры бирләшмәдән чүмләјә чевирмәк үчүн ахырына фе'л
билдирән вә ја *вар, јох, дејил, лазымдыр, чоходур* вә с.
сөзләрдән бирини артырмаг лазымдыр.

Мүгајисә ет:

Колхозун сәдри кәлир. Охумағын фајдасы чоходур.

Бу, ондан ирәли кәлир ки, бу чүр (Т₁ Т₁) бирләшмәләрдә
конкрет мә'на, формал әләмәт вә интонасија гүввәтлидир.
Одур ки, бунларын арасына истәнилән гәдәр сөз әләвә олуна
биләр.

Мәсәлән:

1. Муса кишинин, көрүнүр ки, ушагларын дәрдиндән
ағыр бир фикри јох иди.

(М. Ибраһимов, „Кәләчәк күн“, сәһ. 21).

2. Фәһләләрин даһа дүзкүн фәнд ишләтдикләрини
көрән јанғын алајы да онлара гошулду.

(Ғ. Мейди, „Сәһәр“, сәһ. 9).

Бу мисаллардан көрүлдүјү үзрә, бирләшмәләрин (Т₁ Т₁)
һәр ики тәрәфи ејни заманда ја тәк, ја да чәм һалындадыр.
(Муса кишинин фикри, фәһләләрин ишләтдикләри). Лексик-
семантик мә'надан асылы олараг, бә'зән II тәрәф (фәһләнин
ишләтдикләри), бә'зән дә I тәрәф (фәһләләрин ишләт-
дији) чәм едилә биләр. Бүтүн вариантларда гисмән бөлүш-
дүрмә, ајырма мә'насы вардыр. Бу вәзијјәтә ән чох II тәрә-
фи сәјлә ифадә олуналарда тәсадүф едилир.

Мүгајисә ет:

тәләбәләрин беши (тәләбәләрдән беши), бешинчиләрин
үчү (бешинчиләрдән үчү).

Мәсәлән:

Јолчу... јахын тәпәләрдән биринә галхыб әтрафы сүздү.
(С. Рәһман, „Нина“, сәһ. 4).

III нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин (Т₁ Т₁) тәрәфләри-
нә аид тә'јинләр ола биләр.

Мәсәлән:

Бу мүгәддәс тәбиәтин саф ше'ријјәти

Инсанлығы дә'вәт едир бәхтијарлығы.

(С. Вургун, „Истигбал тәрәнәси“, сәһ. 112).

Бурадакы тәрәфләрин тә'јинләрини (бу мүгәддәс, саф)-чүмләдә бир үзвә аид олан тә'јиндән фәргләндримәк лазымдыр. Бу тә'јинләр чүмләдә бир үзвә јериндә ишләдилән тә'јини сөз бирләшмәсинин (тәбиәтин ше'ријјәти) тәркиб һисәләринә аиддир.

Бә'зән I тәрәф чох сөздән, II тәрәф бир сөздән (Огтајын, Елмиранын, Сонанын китабы) вә әксинә, I тәрәф бир сөздән, II тәрәф чох сөздән (гәләбәнин китабы, дәфтәри..), бә'зән дә һәр ики тәрәф чох сөздән (Огтајын, Елмиранын, Сонанын китабы, дәфтәри, гәләми) ибарәт ола биләр.

Мәсәлән:

Нәриманын анасы, бачысы, бабасы ону јола салырды.
(М. Чәләл, „Јашыдларым“, сәһ. 19).

Белә бирләшмәдә һәмчинслик әсасында шәкилчиләр ихтисар олуна биләр. Әдәби дилимиздә үслуб хатиринә чох вахт анчаг II тәрәф ишләдилер, лакин белә һалларда I тәрәфи чох асанлыгла бәрпа етмәк мүмкүндүр.

Мәсәлән:

Кәримзадә әскәрләри диндирмәк, онлардан сөз ешитмәк истәјирди. Анчаг әскәрләр *адыны* ешитдикләри вә *көрүшүнү* чох арзуладыглары әдибин сөһбәтиндән дојмур, она кәрә дә сусур, ешитмәк истәјирдиләр.

(М. Чәләл, „Јашыдларым“, сәһ. 20).

Бу мисалда 2-чи чүмләдә „адыны“, „көрүшүнү“ сөзләри III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин II тәрәфләридир. 1-чи чүмләдәки „Кәримзадә“ сөзүнү бир даһа тәкрар етмәмәк үчүн тәктәрәфли олмушдур.

Мүгајисә ет:

Кәримзадәнин адыны... көрүшүнү.

Белә һалларда I тәрәф шәхс әвәзлији илә дә ифадә олуна биләр.

Мүгајисә ет:

Оун адыны, көрүшүнү.

Бу чүр бирләшмәләриня (T₁T₁) тәрәфләриндә иштирак едән сөзләрин лексик мә'налары илә әлагәдар олараг мән-субијјәт (партијанын үзвү), саһиблик (гәләбәнин китабы), әләмәт (алманын гырмызысы), һиссәнин бүтөвә аид олмасы (инәјин бујнузу), ишин субъектә аид олмасы (гәләбәнин охумағы) вә с. мә'на әләмәтләри ола биләр.

II нөв тә'јини сөз бирләшмәсиндә (TT₁) I тәрәф һал шәкилчиси гәбул етмир, II тәрәф исә јенә дә һисбәт шәкилчили олур. Бу чүр бирләшмәләр (TT₁) гејри-мүәјјәнлик,

үмумилик билдирир. Јенә дә ејни гајда үзрә тәрәфләр ајры-ајры лексик суала чаваб верир, чүмлә дахилиндә исә бир синтактик суала чаваб олур, бир үзвә јериндә ишләдилер.

Мәсәлән: *Үсјан алову Гарадаг кәндләрини* бүрүдү.
(С. Рәһимов, „Шамо“, сәһ. 240).

II нөв тә'јини сөз бирләшмәси (TT₁) морфоложи чәһәтдән III нөвә (T₁T₁) һисбәтән зәиф олдуғундан тәрәфләр арасына һеч бир сөз дахил етмәк олмур.

Бир чох һалда II нөвү (TT₁) III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинә (T₁T₁) чевирмәк олар.

Мүгајисә ет:

1. *Колхоз сәдри* (TT₁)

2. *Колхозун сәдри* (T₁T₁)

I мисалда үмумилик вә гејри-мүәјјәнлик, II-дә исә мүәјјәнлик вә конкретлик әләмәтләри әсас јер тутур.

Бә'зиләрини бу чүр чевирмәк мүмкүн дејилдир.

Мүгајисә ет:

1. Јаз әкини—јазын әкини

2. Оғлан хејлағы—оғланын хејлағы

3. Истираһәт еви—истираһәтин еви

4. Адамын јахшысы—адам јахшысы

5. Тәләбәләрин беши—тәләбәләр беши демәк олмаз.

Бу чүр бирләшмәләрдә (TT₁) тәрәфләрин мүтләг исим вә ја субстантивләшмиш башга нитг һиссәләри илә ифадә олунмасы әсас шәртләрдән биридир.

Мүгајисә ет: 1. Мәктәб директору, 2. Үчләр иттифағы,

↓	↓	↓	↓
исим	исим	сај	исим
3. Охумаг һәвәси, 4. Аһ сәси			
↓	↓	↓	↓
мәсләр	исим	һида	исим вә с.

II нөв тә'јини сөз бирләшмәсиндә (TT₁) тә'јинләр анчаг I тәрәфдән әввәл кәлир.

Мәсәлән:

...нәһәнк булут кәмилләри бу дағларын зирвәләринә тохунараг дәнизләрдән көтүрдүјү ағыз јүкү јерә гојур...
(М. Чәләл, „Јолумуз һајанадыр“, сәһ. 31).

II нөв тә'јини сөз бирләшмәсиндә (TT₁) тәрәфләрин јерини дәјишдирмәк олмаз, һалбуки III нөвдә (T₁T₁) бә'зән гафијә хатиринә бу мүмкүндүр.

Мәсәлән:

Әзәлдән беләдир һөкмү заманын,